

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАЗВИ БОГОРОДИЧНИЙ

У статті простежено історію становлення слова богородичний протягом усіх етапів функціонування української мови, подано спектр значень проаналізованого слова та підтверджено цитатами з текстів. Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI – XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: піснеспів, богородичний, тропар, кондак, стихира, Вибраній Володарці.

Наталія Пышна. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАЗВАНИЯ БОГОРОДИЧНЫЙ

В статье прослеживается история становления лексемы богородичный на протяжении всех этапов функционирования украинского языка, представлено спектр значений изучаемого слова и подтверждено цитатами из текстов. Исследование выполнено на основе лексикографических источников, охватывающих XI – XXI вв., а также церковных памятков.

Ключевые слова: песнопение, богородичный, тропарь, кондак, стихира, Выбранной Володарке.

Natalia Pyshna. THE HISTORY OF FORMATION THE NAME OF THE THEOTOKOS

The article traces the history of the formation of the word Theotokos during all stages of the functioning of the Ukrainian language, the spectrum of values of the investigated word was filed and confirmed by citations from the texts. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI – XXI centuries, and written records of the church.

Keywords: chant, theotokion, tropar, kondak, stykhyra, elected lady.

Слово *богородичний* вказує на зміст й сенс співу – до Пресвятої Богородиці. *Богородичні* – це піснеспіви, метою яких є прославлення Божої Матері. Ними можуть бути: тропарі, стихирі, канони, кондаки, сідальні, що співаються після кафизм, акафісти до Богородиці. Вони є у складі всіх щоденних священнодій: вечірні, утрени, літургії, великого повечір'я, полуношниця щоденної і суботньої, а також часів. О. Прилепа вважає, що слово *богородичні* є компонентом як моножанрових циклів (тропарів, стихир), так і багатожанрових циклічних композицій (вечірні, утрени, всенічної) [23, с. 49].

«На вечерні *богородичні* полагаються послі стихирі на «Господи, воззвахъ», послі стихирь на стиховні и послі «Нынѣ отпускаещи» и «Отче нашъ»; на утрени – послі тропарей на «Богъ Господь», послі сідальновъ, послі каждой пісни канона, послі свѣтильна и послі стихирь на стиховні; на літургії – по маломъ входѣ» [22, Т. II, с. 784]. Богородичні пісні виконуються і після воскресних тропарів (у 1 гласі – «Гавріїлу провіщавшу Ти Діво»); богородичними піснями доповнені і сідальні. Окрім того, на Утрени обов'язковим є богородичний канон, ірмоси якого також містяться в Ірмологіоні [36, с. 77].

Богородичні піснеспіви відомі ще з християнської гімнографії. Це – сум, радість, мелодична елегійність, подяка, прослава. Прославлення Богоматері за її невинність, милосердя. Радість Марії та подяка Богові за народження дитятка Ісуса. Сум, душевний біль Богородиці за Його розп'яття на хресті. Усі ці моменти пов'язані з Богородицею. Вони становлять єдиний ланцюг репертуару богородичних піснеспівів. О. Прилепа зауважує, що символічна образність Богородиці в системі піснеспівів представлена іменами-характеристиками (Пречиста, Свята, Чеснійшая, Владичиця тощо) та 'функціями' Заступниці перед Богом за людство (Молитвенниця, Предстательниця, Спасительниця тощо). У такий

спосіб формується повнота Богородичної тематики і всеосяжність образу Богородиці, тобто повна Маріологія [23, с. 54].

На особливу увагу заслуговує стаття «Богородичний культ в українській церковній монодії» Ю. Ясіновського, який визначає особливості відображення теми Богородиці в церковній культурі з візантійської гімнографії до сучасності; вказує на роль піснеспівів, пов'язаних з культом Богородиці, продовжує тему художнього розкриття вічного образу у творчості композиторів XIX–XX ст. О. Прилепа розглядає жанрову природу богородичного піснеспіву за системою жанрових чинників, запроваджених літургійним музикознавством. Н. Сиротинська досліджує богородичний цикл «Грішних молитви» з позиції літургійного призначення, богословського змісту, музично-поетичного наповнення, а також значимості в українській культурі. Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що історія слова *богородичний* не була об'єктом дослідження мовознавців, тому ставимо собі за мету – простежити історію назви *богородичний*, виявити особливості становлення й розвитку цієї лексеми упродовж усіх етапів функціонування української мови.

На позначення цього піснеспіву в грецькій мові побутувала лексема *seotTkion*. Запозичена вона з грецької мови в давньоукраїнську. «Старословянський словарь (по рукописям X – XI веков)» реєструє найменування *богородичинь* зі значенням 'богородицын, богородицы': «оусыпение с<ва>тънь# анньн м<a>т<e>ре б<o>г<o>роди<ч>иньи» [32, с. 97]. В іншому джерелі X – XI ст. натрапляємо на використання номена *богородичьно* зі значенням 'церковний піснеспів на честь богородиці' [35, с. 223]. В українській мові *богородичні* як тропарі зафіксовані з XII ст. зі значенням: 'тропарь на честь Богородиці. Таким тропарем закінчується кожна пісня кожного канону; перед ним тому ставиться знак: Б' [31, т. I, с. 135]. У староукраїнський період засвідчена назва функціонує на позначення пісні на честь Богородиці: «бw1городичнь» [20, с. 39].

Лексема *богородичний* на позначення богородичного піснеспіву на честь Божої Матері у XII ст. подається давньоукраїнською як у формі чоловічого *богородичьнь* [31, т. I, с. 135], так і середнього *богородичьно* [35, с. 223] родів. У «Требнику» П. Могили теж натрапляємо на аналізоване слово: «Пою1тъ жг и сг1й Бг\орo1дичгнь» [14, т. III, с. 72]. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» словоформа *богородичинь* втратила богослужбово-обрядове значення, набуваючи нового семантичного статусу 'прикм. Те саме, що богородичный': «Каждому еван_гелію что1мому ли1бо на оутрьн#(х) либо на ли(т) рсчїхъ на праз(д)никѣ, владгчна##1 богородичинг(и) и ви(б)рангмъ стг(м)ъ в_ мнс#ци сенте(б)рїи рекомн юрымъ; А не то(л)ко Хв\и и Бг\орoдичинг образг чин#тъ чуда, але истг(х)» [29, Т. I, с. 147]. У «Києво-Печерському патерику» найменування *богородичинь* означає назву церкви на честь Богородиці «І се вы, братіе, скажу ино дивно и преславно чюдо о тьи богоизбраньи церкви богородичинь» [10, с. 6]. У середині XIX ст., за даними Історичного словника української мови за ред. Є. Тимченка, слово *Богородичинь* уживається з дещо іншою семантикою «прикм. Що до Богородиці належить. В тръжествїахъ влдчнихъ и бгорoдичиных. А не только Хвы и Богородичины образы чин#тъ чуда, але и стыхъ. Иконы Бгорoдичины такую мають имѣти честь, якую маєт Бца Марїя» [33, с. 112]. Натомість у богослужбових джерелах цього ж періоду лексема *Богорo1дичгнь* функціонує на позначення церковного піснеспіву, який виконується на богослужіннях: «Ектгнїя нг пог1тс#, но а\$big пог1мъ стїхїлрг на стїхо1внахъ: Та1жг: Нг1нь ^пищалгши: Тр=то1г, и по Очг на1шъ: Тропа1рь пралзника или Тропа1рь ст\o1ми, сла1ва и нг1nh: Богорo1дичгнь» [34, с. 10]; «И6 нг1nh: Бг&орo1дичгнь. Всгпhta", чїста", пргблa1го Влдчцг, помїлий иб1жг бж?твгннгмъ сїлмъ помa1зиютагос# (помa1зиютиос#) гблг1гмъ» [5, с. 106]; «Богорo1дичгнь» [17, с. 99]. Требник засвідчує, що активність слова *богородичний* розширює жанрові рамки функціонування. Спостерігаємо функціонування *богородичного відпустительного й богородичного недільного* «Лїкь по Амїлнн пог1тъ а\$big трoпа1рь ст\a1гw, сла1ва и# нг1nh: Бг\орo1дичгнь ^пустїтгльнгї при конци2 оу\$тргни» [34, с. 51]; «И нинн: богородичгнь воскрсгнь по гласи кондака» [6, с. 22]. Назву *богородичен* О. Горбач номінує «піснею-тропарем з прославою Богородиці, яка походить з грецької:

theotokion» [3, с. 61]. У «Повному церковнослов'янському словнику» за ред. Г. Дяченка Богородичні – це піснеспіви на честь Божої Матері [21, с. 29]. Тотожне значення фіксує КЦБС [11].

У богослужбових пам'ятках ХХ ст. реєструється *богородичний* піснеспів в архаїчній короткій формі (*Богородичен*) і в повній (*Богородичний*): «*Богородичен*: Жизнодавца рождши, гріха, Діво, Адама ізбавила єси, радість же Еві в печали місто подала єси: падши я же от жизни к сей направи, із Тебе воплотивийся Бог і чоловік» [1, с. 148]; «Слава: Іб нгнн: Бг7оро1дичгнь (співається стоячи)» [2, с. 90]; «Послхди1 жг w3кончавалгтс# Бг7оро1дичгнь си1цг. Слава свободи1вшгмись Рождгство1мь твои1мь» [9, с. 21]; «Після Бог Господь співають тропар дня, двічі, і *Богородичний* на той самий глас. А коли припадають два тропарі, то перший співається двічі, потім другий і *Богородичний*» [30, с. 33]; «Годі тропар і *богородичний* за уставом» [16, с. 119]. Слово *богородичний* на позначення релігійного піснеспіву також зафіксоване в богослужбових книгах ХХІ ст.: «Три стихирі святому; Слава: святому; І нині: *богородичний*» [15, с. 465].

«*Богородичний* і заст. *богородичен* ім. Піснеспів – канон, тропар, стихира, – змістом якого є прославлення Пресвятої Богородиці» – таке визначення задокументовано «Словником церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої [24, с. 29]. Ці значення фіксує й «Настільна книга священнослужителя»: «*Богородичні* – церковні піснеспіви: стихирі, тропарі й канони на честь Богоматері» [18, т. IV, с. 681]. У сучасній церковній літературі найуживанішою виступає українізована повна форма лексеми *богородичний*, рідше – *богородичен*. Досліджуване слово має числову парадигму: *богородичний* – *богородичні*. У богослужбових книгах Богородичні поділяються на: *Богородичні відпустительні*, *Богородичні празничні на честь Пресвятої Діви Марії*, *Богородичні пам'яті відомих святих*, *Богородичні восьми гласів* і *Богородичні догматики*, які складені Іваном Дамаскіним й викладають догматичне вчення про особу Боголюдини Ісуса Христа. Час включення Богородичних до складу богослужіння належить до VIII – IX ст. [18, т. IV, с. 681]. *Богородичний відпустительний* виконують на вечірні й на утрени перед відпустом [24, с. 29]. О. Горбач теж фіксує цей різновид *богородичного* (*тропаря і кондака*) – «*Отпустительний* – Тропарі, кондаки й богородичні співані наприкінці вечірні й утрени після «Нині відпускаєш» на «Бог Господь» і по «Благо є» [3, с. 61]. В іншому джерелі натрапляємо на *Богородичний догматик*, догматик і догмат, який, крім похвали Богородиці, містить догматичне вчення про втілення й поєднання в Ісусові Христові двох природ: Божої та людської [24, с. 48]. У «Повному церковнослов'янському словнику» за ред. Г. Дяченка реєструються такі *богородичні*: «1. *Богородичний догматик*, співаний на недільній службі, після стихир на «Господи, воззвах», названих так тому, що, крім похвали на честь Пресвятої Богородиці, поміщає догматичне вчення про Ісуса Христа. 2. *Богородичні відпустительні седмічні восьми голосів*, співаних на вечірні й утрени, ближче до відпусту – в дні седмічні, в яких не має свята ні з поліелеєм, ні з великим славослов'ям. 3. *Богородичні відпустительні недільні*, співані в неділю, не в дванадцяті свята. 4. *Богородичні від менших – відпустительні седмічні*, номіновані так завдяки їхній стислості. 5. *Богородичні за голосом святого* співаються на голос зразка піснеспівів Мінеї. 6. *Богородичний перший* – догматик малої й великої вечірні, виконуваний першим. 7. *Богородичні часів* – богородичні, поміщені після тропарів, на 1, 3, 6 і 9-ому часах» [21, с. 53].

В. Лук'янов – священнослужитель, старший клірик Східно-Американської єпархії серед богородичних виділяє: *богородичні щоденні* й *богородичні недільні* – й обґрунтовує їхнє розташування «1. Богородичні недільні восьми гласів після стихир. Тут на кожен глас розташований богородичний недільний, співається після стихир на «Господи, воззвах...» чи інакше ще поклик-догматик, і богородичний після стихир на стиховні; 2. Богородичні після стихир в буденні дні, звані «завжди є слава святому». Ці Богородичні розташовані теж по гласам: на кожен день седмиці по два – один на вечірні, інший на утрени; 3. Богородичні недільні після тропарів, на 8 гласів; 4. Богородичні після тропарів на буденні дні. Ці богородичні називаються 'відпустові на все літо'. Розташовані вони по гласам, по два на

кожен день седмиці: один на вечірній на «Бог Господь...» інший – наприкінці утрени» [13, с. 8].

У «Настільній книзі священнослужителя» теж класифіковано богородичні піснеспіви, проте за іншою ознакою – за видом богослужіння: «1. *Богородичні перші* – догматики малої та великої вечірні восьми гласів, розміщені в Октоїху на недільних службах, є першими з Богородичних на кожній із цих служб; 2. *Богородичні часів* – особливий Богородичний у складі служби кожного часу, після тропаря: на першому часі «Як тебе назвемо, о Благодатна», на третьому «Богородице, ти є лоза істинна», на шостому «Якщо не маємо відваги», на дев'ятому: «Іже заради нас народився від Діви»; 3. *Богородичні недільні* співаються після стихир на стиховні восьми гласів. Крім неділі, вони виконуються в інші дні седмиці, коли є празники з чуванням чи поліелеєм, уміщені в Октоїху в недільнім наслідуванні вечірній, в Мінеї, наприкінці книг; 4. *Богородичні і хрестобогородичні відпустительні седмічні восьми гласів* – піснеспіви на честь Богородиці, які співаються на вечірній й на утрени в кінці служби, близько до відпусту. Але разом із тим вони співаються й в інші моменти богослуження, наприклад, на утрени після «Бог Господь». Ці піснеспіви всіх восьми гласів уміщені в Типіконі, Октоїху, Мінеї – в кінці кожного місяця; 5. *Богородичні відпустительні восьми гласів* співаються, крім недільних днів, в інші седмічні, коли є свято з чуванням, поліелеєм або всеношною; 6. *Богородичні за гласом святого, за гласом Мінеї*. Їх називають «Богородичними восьми гласів, які співаються тоді, коли є «Слава» святому в Мінеї, виконуються на той глас, на який співається піснеспів «Слава». Ці співи здійснюються в ті дні, в які немає празника з чуванням, поліелеєм чи великим славослов'ям. Вони співаються на вечірній й утрени. У першому гласі в неділю ввечері співається Богородичний «Радосте небесних чинів», у понеділок на утрени: «Святіша святих всіх сил», у понеділок ввечері «Діво Всепітая» [18, т. IV, с. 681 – 682].

У «Повному церковнослов'янському словнику» за ред. Г. Дьяченка зазначається, що в кожному виді стихир остання є Богородична, яка співається на славу Пресвятої Богородиці або містить в собі молитву до неї; *Богородичні стихир* співаються не з віршем псалма, а з приспівом: *і нині, і присно, і во віки віків, амінь* [21, с. 662 – 663]. Висловлену думку підтверджують ілюстрації із джерел ХХ ст. – «Стихи́ра Оубспѓлнїю Пргст7|1# Богоро́диц|, на Хвали́тгхъ: Сла́ва: иб н|1нн.....» [9, с. 392]. «Після кадіння і співу стихир, коли починають співати *Богородичний*, диякон відкриває Райські Двері, бере кадило і благословення в іерея, йде поза Престолом через Північні двері на солею» [30, с. 128].

Ю. Ясіновський запевняє нас, що особливе місце зайняв акафіст Пресвятої Богородиці, кульмінаційним жанром якого став найдавніший *кондак Возбранной воєводи* [36, с. 77]. Цей кондак запозичений з грецької (Γϰ περμάχϰ στρατηγϰ) у давньоукраїнську мову *Вобранной вогво1dh (Возбранной воєводи / Вибранній Володарці)*. Уперше засвідчений у XVII ст.: «И по Возглатч, Kod: Бг\ород: Вобранной вогво1dh побhd: Посг1мъ Стг1пгна, s\gw Гла1са, Антифw1нъ, г\» [14, т. III, с. 164]. Далі трапляється в богослужбових пам'ятках XIX – XXI ст. «Після 1-го стихослов'я малу ектенію і *початковий кондак «Вибранній Володарці»* співає хор. *Кондак* співає хор на середині церкви велично і поважно» [34, с. 349]. Д. Покровський доводить, що «*Вибранній Володарці*» – це перший великий акафіст, присвячений Богородиці, створений на початку VII ст. в часи визволення Константинополя від навали персів. У VIII – X ст. акафіст як жанр витісняється канонами. У праці «Василіянські церковні напиви» наведено піснеспів *кондак «О Всепітая Мати»* [1, с. 336].

Отже, у пропонуваній статті проаналізовано дефініцію назви *богородичний*, простежено історію формування й функціонування лексеми від найдавніших часів до сучасності. Проведене дослідження також засвідчує, що лексема *богородичний* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого зазнала значних змін у семантичній структурі. Далі наукового опрацювання потребує лексема *стихи́ра* та назви піснеспівів в лексичній системі української мови. Це мета наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василянські церковні напиви. На правах рукопису. – Рим: Накладом Генеральної Курії ЧСВВ у Римі, 1961. – 383 с.
2. Вечірн# і утрєн# та інші богослужєнн# на всі неділі і св#та цілого року. – Вінніпєг: видавництво О. О. Василян у Лондоні, 1945. – 1070 с.
3. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології // О. Горбач // Термінографічна серія / ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Львів, 2004. – С. 79 – 131.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 - 2006. – Т. 4. – 621 с.
5. Евхологіонъ си ебєсть Трглбникъ къ строглнію стбглхъ Талинъ иб ибнглхъ ст7гннодлїйствїи или2 Обр#1дввє црко1внхъ. – Перемишль: Въ Типографіи Собо1ра Кли1роса при престо1льномъ Хра1мъ Рождства2 ст7алгв Ібвалнна Крт?итгл#, 1876. – 384 с.
6. Евхологіонъ или Трглбникъ. – Льво1вн: Тв2помъ иб иждибглнїгмъ Ставропигі1йскагв Інститута при цг1ркви Оубспглнї# пргст7г1# Дл1вг Марїи, 1914. – 119 с.
7. Желехівський Ж. Малорусько-німецький словник / Ж. Желехівський. – Львів, 1886. – 1122 с.
8. Изборник 1076г. / подгот. В. Гольшенко и др. – М.: Наука, 1965. – 1093 с.
9. Ірмологіонъ /// за ред. М. – Львів: Друк. Ставропигі1йського ін-ту у Львові при церкві Успення Прєсвятої Дїви Марїї, 1904. – 576 с.
10. Києво-Печерський патерик. – К.: Час, 1991. – 280 с.
11. Краткий церковно-богослужебный словарь. Для толкового чтения книг, уяснения смысла богослужения и обрядов православной церкви. – М.: Фонд «Благовест» Подворье Троице-Сергиевой Лавры, 1997. – 320 с.
12. Литургика или наука о богослуженью церкви грєческо-католической. – Львовь. вь печатни заведенья Ставропигі1йского, 1863. – 625 с.
13. Лукьянов В. Богослужебные заметки: Опыт разъяснения практической стороны богослужения Православной Церкви / В. Лукьянов. – М.: 2006. – 118 с.
14. Могила П. Евхологон, або молитвослов, или требник / П. Могила. – К., 1646. – Ч. 1– 3. – Ч. 1 – 860 с.; Ч. 2 – 376 с.; Ч. 3 – 436 с.
15. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Львів: Місіонер, 2011. – 1373 с.
16. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Рим: Видавництво О. О. Василян, 1990. – 1373 с.
17. Напл1вникъ цгрко1внїг по образу пл1нї# Галлицко-Рулскихъ Цгрквлїй. – Перемишль: И\$зъ типографіи Н. Джшглнського подь оубправлгнїємъ І. Лалзора, 1902. – 168 с. (Ч. І).
18. Настольная книга священнослужителя в 8 т. – М.: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 1983 – 2007. – Т. 1 – 8.
19. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4т. / І. Огієнко / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпєг, 1979. – Т. 1– 4.
20. Октоїх. – Краків, 1491. – 345 с.
21. Полный церковнославянский словарь / за ред. Протоієрея Г. Дьяченка. – М.: Отчий дом, 2001. – 1120 с.
22. Православная богословская энциклопедия. – Петроградъ: Приложение к духовному журналу «Странникъ», 1900. – Т. 1 – 12. – Т. 1 – 5 (А – И) / под ред. А. Лопухина; Т. 5 – 12 (И – К) / под ред. Н. Глубоковского.
23. Прилепа О. Богородичні в теорії богослужбових жанрів / О. Прилепа // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2010. – № 1 (29). – С. 48 – 56.
24. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Л.: Свічадо, 2001. – 156 с.
25. Сиротинська Н. І. Осмогласні богородичні піснєспіви «Грішних молитви» в українських ірмологіонах / Н. І. Сиротинська // Київське музикознавство. – 2017. – Вип. 55. – С. 3 – 10.
26. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови: у 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 – 11.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
29. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. – Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994 – 2006. – Вип. 1–14.
30. Служебник. – США, 1989. – 240 с.
31. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1 -3.

